

6. *Державний архів Львівської області* (далі — ДАЛО). — Ф.Р-1357. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 229.
7. *Там само.* — Ф.Р-119. — Оп. 3. — Спр. 68. — Арк. 1-3.
8. *Луцький О.* Інтелігенція Львова (вересень 1939 — червень 1941 рр.) // Львів: місто — суспільство — культура: Зб. наук. праць. — Львів, 1999. // Вісник Львівського ун-ту. серія Історична. Спец. вип. — С. 584.
9. ДАЛО. — Ф.Р-199. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 128.

О. В. Мардаренко

ТЕОРЕТИЧНІ, ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ТЕРМІНУ “ІНТЕЛІГЕНЦІЯ”

Актуальність проблеми дослідження обумовлена необхідністю вивчення явищ та процесів, які відбуваються в умовах сучасної соціальної трансформації України. Активним учасником цих змін виступає українська інтелігенція, яка відіграла важливу роль у переході до демократичної перебудови і займає провідне місце у реформуванні соціально-економічних основ суспільства. Неоднакове ставлення різних груп інтелігенції до еволюційних змін суспільства, різноманітне тлумачення поняття “інтелігенція”, недостатня кількість публікацій, присвячених цьому питанню, або їх бібліографічна рідкість — обумовила звернення до історії виникнення та розвитку терміну з метою уточнення його сучасного розуміння, визначення основних ознак. Розкриття поняття “інтелігенція” у різних аспектах дозволяє глибше зрозуміти складність таких специфічних явищ, як інтелігенція, роль духовної еліти у формуванні свідомості громадян, впливу інтелігенції на суспільно-політичні процеси.

Оскільки термін “інтелігенція” пов’язаний з розвитком культури та духовного життя, був проведений аналіз публікацій перших дослідників духовності російської культури, де вперше виник саме цей термін, використання і розвиток його в радянські часи та сучасний період. Перші дослідження духовності російського суспільства знаходимо в роботах О. І. Герцена, П. Л. Лаврова, К. М. Леонтьєва, Іванова-Разумника, Д. С. Мережковського, М. А. Бердяєва, Б. А. Кистяківського, С. Л. Франка, П. Б. Струве, М. І. Туган-Барановського, П. І. Новгородцева, І. А. Ільїна, Ф. А. Степуна, П. Д. Боборикіна, М. К. Михайловського та інших. Більшість з названих

авторів були учасниками відомої збірки “Віхи”. Тут робляться перші теоретичні кроки у визначенні поняття “інтелігенція” та осмислення цього явища, як окремого феномену російської культури. Збірник статей у “Віхах” викликав глибокий резонанс у Російській імперії та в зарубіжжі. За рік після публікації першого видання “Віх” було опубліковано понад 220 статей, рецензій та відгуків, кілька контрвіховських збірників: “В защиту интеллигенции” (М., 1909), “По вехам. Сборник об интеллигенции и “национальном лице” (М., 1909), “Вехи” как знамя времени” (М., 1910). Збірник “Віхи” та відгуки на нього були документальним підтвердженням усвідомлення інтелігенцією поворотного моменту у своїй історії та етапом в її самопізнанні. У М. Бердяєва інтелігенція того часу нагадувала скоріше чернецький орден або секту зі своєю особливою мораллю на відзнаку від професійних корпорацій (цехів) інтелектуалів [1]. Інший автор “Віх” П. Струве відрізняє освічений клас з його культурною функцією освіти від інтелігенції, у якої “історична роль визначається її ставленням до держави в її ідеї та в її реальному втіленні” [2]. У енциклопедичних виданнях радянського періоду знаходимо визначення інтелігенції. Інтелігенція це: “Соціальний прошарок з робітників розумової праці, які мають освіту і спеціальні знання у різних галузях науки, техніки та культури” [3]; “лат. — *intelligentia, intellegentia* — розуміння, пізнавальна сила, знання, від *intelligense, intellegens*-розумний, знаючий, мислячий-суспільний прошарок людей, професійно зайнятих розумовою (переважно складною) працею і які мають, як правило, вищу освіту” [4]; “Суспільні верстви людей, що професійно займаються розумовою, складною, творчою працею, розвитком та поширенням культури” [5]. В. Ленін до інтелігенції відносив “...усіх освічених людей, представників вільних професій взагалі, представників розумової праці на відміну від представників фізичної праці” [6]. Інтелігенцію, як бачимо, звичайно ототожнюють зі сферою розумової праці. Інколи уточнюють: складної розумової праці, що вимагає для свого виконання вищої або середньої спеціальної освіти. Але вже дослідники ХІХ ст. підкреслювали, що культурність, подібно освіченості є тільки зовнішньою формальною ознакою, а не визначальним внутрішнім змістом поняття “інтелігенція”. Найбільш докладно теорію цього питання виклали у своїх дослідженнях з історії інте-

лігенції П. Л. Лавров [7], Іванов-Разумник [8, 3-20], Є. Лозинський [8]. За цими авторами: “Історія російської інтелігенції є історія російської свідомості саме тому, що перша є носієм другого... Інтелігенція не є ані стан, ані цех (ми додали б тепер: “ані клас”), ані корпорація, ані осередок... Це навіть не зібрання, а сукупність живих сил, що виділяються з себе народом” [9]. Освіченість у цих авторів є тільки зовнішньою формальною ознакою. У подібному тлумаченні сходяться і сучасні дослідники. По-перше, тому, що сам розподіл розумової і фізичної праці вже достатньо давно у багатьох випадках втратив колишнє значення. По-друге, тому, що даний термін не дає уяви про зміст діяльності інтелігенції в суспільстві. Симптоматично, що термін “інтелігенція” вперше з’явився в Російській імперії на початку 60-х років XIX сторіччя у статтях письменника П. Д. Боборикіна [10]. Фактично ж це поняття було вироблене генераціями мислителів XIX ст. — від літературного критика 40-х років В. Г. Белінського до народників і віхівців. “Не бог знає, звичайно, яка знахідка це слово, — писав на початку 80-х років XIX сторіччя Н. К. Михайловський про термін “інтелігенція”, — але цікаво, що ніде в Європі подібне слово не вживається в сенсі визначення його як особливої суспільної сили [11]. У енциклопедичному словнику фірми “Брокгауз-Ефрон”, який видавався у 1890-1907 роках цей термін теж відсутній. У Європі того часу термін *intelligentia* вживався у розумінні інтелекту взагалі, пізнавальної спроможності людського розуму. Потім цей термін поступово починає проникати в інші мови. В кінці 20-х рр. минулого сторіччя Оксфордський словник визначав його як “частину нації прагнучої до самостійного мислення”. Американський Уэбстеровський словник 1966 р. наводить значення — “клас освічених людей, що складають особливу і наділену самосвідомістю страту всередині нації, яка здійснює, або що приписує собі, лідерську роль інтелектуального, соціального або політичного авангарду”. Що стосується виникнення поняття “інтелігенція”, то воно не випадково з’явилося в такій країні, як Російська імперія. В умовах деспотизму демократично налаштована інтелігенція природно висунулася на підвищену соціальну роль. Вона почала формуватися з так званих різночинців — збіднілого дворянства, дрібного чиновництва, нижчого духівництва та інших. Інтелігенція виявлялася своєрідним “осадком” суспіль-

них структур, позакласовим та міжстановим утворенням, яке усвідомлювало себе шляхом відмежування від інших через своєрідні парні опозиції. Перша з них: опозиція “інтелігенція — влада”. Інша опозиція: “інтелігенція — буржуазія”. Третя опозиція: “інтелігенція — народ”. На відміну від попередніх двох вона не була негативною. Більшість інтелігенції щиро прагнула служити народу, зблизитися з ним. Вона концентрувала у своїх рядах основні професійні кадри для вирішення цієї задачі — вчених, інженерів, юристів, викладачів та інших. Роблячи цей екскурс в історію інтелігенції, ми мали за мету повернутися до головного — виявити основні ознаки самого поняття, перед усім обмежити термін “інтелігенція” певними рамками, відокремити його від сусідніх понять. Першою і головною з цих ознак дослідники на чолі з Івановим-Разумником називають приналежність до суспільної групи: “...інтелігенція є передусім певна суспільна група”. Окремі “інтелігенти” існували завжди, інтелігенція з’явилася тільки при органічному з’єднанні окремих інтелігентів в цілісну, єдину групу. Ця умова необхідна, але ще не достатня для визначення поняття “інтелігенція”. Отже, друга основна ознака інтелігенції — наступність; інтелігенція є група спадкоємна, або, говорячи математичною мовою, вона є функція безперервна. Така група російської інтелігенції існувала з середини XVIII сторіччя, з часів Новикова, Фонвізіна та Радищева. Її об’єднувала одна загальна ідея — вікова боротьба проти деспотизму. Позастановість і позакласовість (коли станові і класові інтереси приносились у жертву загальним ідеалам) — ці дві ознаки вже остаточно відділяють спадкоємну групу інтелігенції від існуючих раніше релігійних або політичних суспільних груп. З шістдесятих років XX ст. (прихід різночинців) російська інтелігенція стає позастановою та позакласовою не тільки за задачами, метою, ідеалами, але і за своїм складом. У цей же час, і це, звичайно, не випадковий збіг, виникає сам термін “інтелігенція”. Інтелігенція є позакласова, позастановна, спадкоємна група — цими чотирма формальними ознаками визначається будівля організму інтелігенції та кордон з сусідніми поняттями. Але, всі ці чотири ознаки складають тільки необхідні, але не достатні умови, які визначають інтелігенцію. П. Лавров, Іванов-Разумник та інші дослідники початку XX ст. виключають з групи критично мислячих особистостей культурних міщан,

яким вони дають характерне найменування “дикунів вищої культури”. Цим було звужене суспільне коло пошуку найбільш точного визначення терміну “інтелігенція”.

Для інтелігенції характерний не сам по собі акт творчості, а головним чином спрямування цієї творчості і активність у досягненні. Новий етап у самопізнанні інтелігенції починається після Жовтневої революції з публікації збірника “Из глубины” (М., 1918), в якому інтелігенти-“віхівці” намагалися переусвідомити свої ідеї у зв’язку з подіями Жовтневого заколоту. Подальші дискусії про долю інтелігенції, держави, про відповідальність інтелігенції за майбутнє батьківщини було перенесено у еміграцію до збірника “Смена вех”. У той час у Радянському Союзі основна увага приділялась дискусіям прихильників марксизму про роль інтелігенції у соціалістичному будівництві. Роботи В. І. Леніна, а пізніше і його соратників, з кінця 1920-х років почали виділяти до особливої категорії праць, які мали найважливіше теоретико-методологічне значення. У подальшому вони були подані радянському суспільству як основа марксистсько-ленінської концепції інтелігенції. На XV з’їзді ВКП(б) І. В. Сталін об’єднав “нову буржуазію” (непманів) та інтелігенцію до однієї групи. Він висунув положення про зростання контрреволюційного настрою інтелігенції у зв’язку із збільшенням успіхів соціалізму. З кінця 1920-х років роботи, присвячені проблемам, пов’язаним з історією та теорією місця інтелігенції у суспільстві стають рідкісними і являють собою, в основному, коментування висловлювань більшовицьких вождів. Таке становище зберігалось до смерті І. В. Сталіна у березні 1953 р. Подальші події, які відбулися після цього, викликали до життя так звану “відлигу”. Спостерігається помітне пожвавлення культурного життя, з’являються нові явища у літературі, науці, мистецтві. Пошуки істини приводять до виникнення в історичній науці “нового напрямку”, який вплинув на появу перших власне історичних робіт, присвячених інтелігенції. Після тривалих дискусій з опонентами С. О. Федюкіну [12] у першій половині 1960-х років вдалось спростувати сталінську формулу про “революційність низів” та “контрреволюційність верхів” радянської інтелігенції. Потік літератури з проблематики, пов’язаної з інтелігенцією, знову стає потужним. З 1968 до 1977 рр. у СРСР було опубліковано більш ніж дві тисячі праць

філософів, соціологів, істориків та інших спеціалістів. Однак, вимушені, як і раніше, керуватися марксистсько-ленінською методологією, історики не змогли просунутися далі у порівнянні з початком 60-х років. Понад два десятиріччя в історії інтелігенції не спостерігалося суттєвих зрушень, принципового перегляду концепцій та появу якісно нових поглядів. Радянська інтелігенція розглядалася тільки як об'єкт історії, за який велася боротьба класів. Проте у той же час у радянській історіографії був накопичений значний фактичний матеріал; проведена значна джерелознавча та історіографічна робота; пройшли перші наукові конференції та симпозиуми з історії інтелігенції; з'явилися узагальнюючі дослідження з цієї тематики С. О. Федюкіна, М. П. Кіма, Л. М. Зак, Л. В. Іванової, Ю. С. Борисова, В. Л. Соскіна, М. Є. Главацького, В. С. Волкова та інших істориків: були створені наукові центри та школи вітчизняних дослідників історії інтелігенції. Все це підготувало базу для розгортання широкого фронту досліджень у другій половині 1980 років. Першочерговим імпульсом для зростання інтересу до історії інтелігенції було проголошення "гласності", "перебудови" та "перехід до загальнолюдських цінностей". Накопичення істориками критичної маси нових фактів та зміна суспільної свідомості вимагали нових підходів до розгляду історії інтелігенції. У кінці 80-х років спроби такого переосмислення робилися під гаслом процесу очищення марксизму-ленінізму від сталінсько-жданівських догматів. Для цього було здійснено повернення до основних марксистських положень першої третини ХХ сторіччя стосовно інтелігенції, що дозволило історикам інтелігенції зайнятися переглядом теоретико-методологічних основ своїх досліджень, що раніше було неможливим. Разом з появою багатьох публікацій популярного характеру у науковому середовищі проходили і плідні дискусії (наприклад, серія публікацій з приводу статті А. В. Ушакова "Демократическая интеллигенция России на пути к социалистической революции" у журналі "Вопросы истории" (1987, № 10). З'явилися роботи з новими цікавими підходами до історії інтелігенції (О. Н. Знаменський, П. В. Волобуєв, Л. Я. Смоляков та інші). Радянській історіографії історії інтелігенції ставало тісно у вузьких рамках колишньої, хоча і вдосконаленої, наукової парадигми. На рубежі 90-х років робиться спроба критичного підходу до більшовицької історії, ленінізму, марксиз-

му. Тільки за один 1989 рік з'явилося понад ста публікацій про “червоний терор”, пройшли наукові конференції з історії інтелігенції [13]. Передрук публікацій зарубіжних авторів, які ще недавно зараховувалися до “антирадянських”, введення у науковий обіг нових джерел з історії інтелігенції, а головне, доступність немарксистських теоретичних робіт змусили радянських істориків відмовитися від колишніх теоретико-методологічних підходів.

Парадоксальність ситуації була в тому, що критика комуністичного режиму стала настільки загальноприйнятною, наскільки раніше були звичними викриття “наклепів буржуазних фальсифікаторів” та клятви вірності марксистсько-ленінській методології. Ця ситуація змусила суспільствознавців на початку 90-х років XX сторіччя приступити до пошуків нових теоретико-методологічних концепцій на основі ідейно-політичного плюралізму. Сьогодні за теоретичні основи дослідження суспільно-політичних процесів у середовищі інтелігенції пропонується розроблений в суспільствознавстві підхід, що визначає інтелігенцію виходячи з тієї функції, яку розумова діяльність виконує у більш широкій системі суспільних відношень, та тієї ролі, яку виконує праця людей. Ця функція забезпечує поєднання та гомогенність суспільного життя, інтеграцію індивіда у існуючі суспільні стосунки, об'єднує усі соціальні групи, бо здійснює функції організації та виховання свідомості, спеціальну розробку ідеологічних стосунків людей. При такому підході можливо сформулювати сучасну, додаткову до вищеназваних, ознаку терміну “інтелігенція” як групу людей, яка усередині соціальних груп спеціально зайнята розробкою ідеологічних зв'язків та інтеграції груп у гармонічне суспільство.

На завершення статті слід відмітити, що помітний вплив у історіографії інтелігенції здійснили монографічні дослідження, які були підготовлені до друку раніше, але опубліковані лише у 1990-х роках (це роботи Ю. С. Борисова, К. Г. Барбакової, В. А. Куманьова та інші). У статті А. Н. Севастьянова [14] була здійснена цікава спроба синтезувати різні підходи до вивчення поняття “інтелігенція” шляхом виділення трьох умовних рівнів. До першого рівня А. Н. Севастьянов відносить тих, хто потрібен всім верствам населення приблизно у рівній мірі: лікарів, вчителів, юристів, офіцерів, священників, науково-технічних робітників, деяку частину мистецької інтелігенції. Інте-

лігенція другого рівня — це ті, хто своєю працею забезпечує специфічні потреби, головним чином, самої інтелігенції: історики, філософи, соціологи, літературознавці та мистецтвознавці, деяка частина письменників, композиторів, художників та їм подібних. До інтелігенції третього рівня віднесені генератори основоположних ідей, які визначають діяльність усієї інтелігенції в цілому.

Межі заданої теми та обсягу статті не дозволили докладніше висвітлити тему, спираючись на роботи авторів сучасної України. Було б доцільно у подальшому узагальнити літературу із даної теми у окремій бібліографії та продовжити дослідження з метою більш повного висвітлення усіх аспектів терміну “інтелігенція” та сформулювати сучасне інтегроване поняття “інтелігенція”.

Література:

1. *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма. — М.: Наука, 1990. — С. 17.
2. *Струве П. Б.* Интеллигенция и революция. Вехи. — М.: Новое время, 1990. — С. 159.
3. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. — 3-е изд. — М., 1963.
4. *Философский энциклопедический словарь.* — М: Сов. энциклопедия, 1983.
5. *Большой энциклопедический словарь.* — М.: Советская энциклопедия, 1991.
6. *Ленин В. И.* Шаг вперед и два шага назад // ПСС. — 5-е изд. — М., 1972. — С. 309.
7. *Лавров П. Л.* Исторические письма. Избр. произв.: В 2 т. — М., 1965. — С. 87-110.
8. *Иванов-Разумник.* Что такое интеллигенция? // История русской общественной мысли: В 2 т. — 4-е изд. — 1907. — С.Пб., 1914.
- 8 *Лозинский Е. И.* Что такое, наконец, интеллигенция? — С.Пб., 1907.
9. *Интеллигенция — Власть — Народ /* Под ред. Л. И. Новиковой, И. Н. Сиземской. — М: Наука, 1992.
10. *Боборыкин П. Д.* Русская интеллигенция // Русская мысль. — 1904. — Т. 2.
11. *Михайловский Н. К.* Борьба за индивидуальность. Соч. — С.Пб., 1897.
12. *Федюкин С. А.* Привлечение буржуазной технической интеллигенции к социалистическому строительству в СССР. — М., 1960; *Об использовании военных специалистов в Красной Армии // Военно-исторический журнал.* — 1962. — № 6; *Борьба за перевоспитание старой технической интеллигенции в восстановительный период // История СССР.* — 1965. — № 4. — С. 106 — 120; *Советская власть и буржуазные специалисты.* — М., 1965; *Федюкин С. А.* и др. Советская интеллигенция (История формирования и роста. 1917 — 1965). — М., 1968; *Федюкин С. А.* Октябрьская революция и интеллигенция. — М., 1968; *Художественная*

- интеллигенция в первые годы Советской власти // История СССР. — 1969. — № 1. — С. 8-26; *Великий Октябрь* и интеллигенция. Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма. — М., 1972.
13. *Материалы дискуссий по интеллигенции 1990-х годов*: Интеллигенция древняя и новая: материалы дискуссии за “круглым столом” в Институте востоковедения АН СССР // Народы Азии и Африки. — 1990. — № 2, 3; *Интеллигенция* и народ: Материалы обсуждения, проведенного дискуссионным клубом “Свободное слово” // Философские науки. — 1990. — № 1; *Интеллигенция* и народ: Статьи // Философские науки. — 1991. — № 3; *Народ* и интеллигенция: Материалы “круглого стола” 18 ноября 1989 г. Ред.-сост. П. В. Тулаев. — М., 1990.
14. *Севастьянов А. Н.* Двести лет из истории русской интеллигенции: Попытка социологического анализа // Наука и жизнь. — 1991. — № 3.

М. І. Михайлуца

**ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НАД СТУДЕНТСЬКО-
ВИКЛАДАЦЬКОЮ ГРОМАДОЮ ОПВТУ
(30-і роки ХХ ст.)**

Історія ХХ століття знає достатньо прикладів політичного терору. Сталінський терор — явище архіпоказове. По-перше, він здійснювався соціалістичною державою. По-друге, був керований правлячою партією ВКП(б), яка наголошувала на побудові “найгуманнішого суспільства”. По-третє, проводився із залученням до протистояння у суспільстві мільйонів ідеологічно затьмареного трудящого люду. По-четверте, в боротьбі проти власного народу і за масштабами у світі це явище не мало аналогів.

Реальна практика духовного і фізичного насильства панувала роками, але апогею сягнула наприкінці 30-х років минулого століття. Особливо трагічними наслідками позначилася вона на відносинах держави й інтелігенції. Ця проблема заслуговує на увагу й досконале вивчення як з історичного боку, так і з практично-виховного також. Сучасна молодь повинна бути впевненою у “тріумфі історичної правди”.

Перші роки після здобуття незалежності вченими-істориками, культурологами, музейними та архівними працівниками було здійснено дуже широкий доробок у напрямку висвітлення причин, методів, масштабів та наслідків сталінських репресій. Було дослід-